

23. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 139-142; Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 176.
24. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 254-255.
25. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – S. 9, 14-20.
26. Там само. – S. 21, 23-25, 27.
27. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego... – S. 319-320, 424; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły... – S. 31.
28. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 31, 32; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 195.
29. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320, 324-325.
30. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 32-33.
31. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola... – S. 107.
32. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320-321, 324-325; Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 36; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 33.
33. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 256.
34. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 35, 36-37.
35. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 321-322, 325-326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38.
36. Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24.
37. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 326; Czołowski A. Złoty szlak. – S. 7.
38. Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 323.
39. Ibid. – S. 322, 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38-39; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... S. 197.
40. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90.
41. Dziennik pogromu... – S. 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 40.
42. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 143; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196.
43. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 314; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 322, 326.
44. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 42.
45. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 95; Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 122.

Володимир Гуцул (Ужгород), співголова історико-реконструкційного товариства "Ликицарські Гукани", кандидат історичних наук

Пам'ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст.

Автор висловлює щире подяку Національному музею у Варшаві, Фундації підтримки науки «Каса ім. Й. Меновського» (Польща) та Інституту Інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» Варшавського університету за допомогу у підготовці даного матеріалу

Візуальні джерела, дотичні до козаків першої половини XVI ст., якимось не тішаються особливою увагою українських дослідників. У двох томах «Історії українського козацтва» видання 2006–2007 років найстарше візуальне джерело – це портрет Петра Конашевича Сагайдачного, датований 1622 р., де козацький гетьман не відрізняється озброєнням від певних учасників битви під Оршею [13; 1]. У статті Олександра Галенка про лук та рушницю в лицарській символіці українського козацтва міститься репродукція фрагменту пам'ятки, якій присвячена дана доповідь. Проте автор, вибравши для ілюстрації своїх дослідницьких здобутків сюжет переслідування гусарами московітів, не помітив, на жаль, куди цікавіших для історії козацтва персонажів [12; 57]. Приклади, при бажанні, можна значно помножити.

Пам'ятка станкового живопису невідомого авторства «Битва під Оршею» з Національного музею у Варшаві—це непересічне явище ренесансової «документальної» баталістики, котре прямо стосується української історії. Датована другою половиною 1520 – першою половиною 1530 р.р., пам'ятка постала в родинному колі князів Острозьких [1; 138]. Не виключено, що її замовником був сам князь Костянтин Острозький. Оскільки пам'ятка є документальною візуальною фіксацією його перемоги над московським військом у битві під Оршею 8 вересня 1514 р.

Дискусія (куди заангажовані білоруські, литовські, німецькі, польські, російські та швейцарські вчені) про «правдивість» і конвенційність пам'ятки не вщухає з 50-х років XX ст. [1; 139, 11; 235]. Аби документ був переконливим, він повинен точно відтворювати деталі події, а його персонажі мусять не лише відповідати реаліям, але і бути пізнаваними для компетентного обсерватора. Це не заважало, проте, добору, компонуванню і подачі на зображальну площину окремих деталей у спосіб, котрий б найкраще відображав не реальні події, але мету та завдання, поставлені замовником. В зображенні литовсько-польсько-руського війська ефект «правдивості» досягнутий за рахунок тиражування фотографічно точних, але дещо узагальнених образів різних військових спеціалістів – рицарів, гусарів, артилеристів, аркебузирів, татарських кінних лучників, прописаних невідомим художником з правдивою готичною докладністю.

Серед польсько-русько-литовського війська зображено кілька груп комбатантів, котрі одягнені як європейці, проте озброєні як татари. Їх східне озброєння (рефлексійні луки, шаблі, перначі, кістені) ніби контрастують з одежею та посадкою в сідлі. Цікавим є і те, що їх спосіб верхової їзди є, ніби, проміжним між рицарським та східним. Зображені поруч литовські татари та московіти мають куди сильніше зігнуті ноги в колінах та куди вищу посадку в сідлі, необхідну для стрільби з рефлексійного лука – тоді як рицарі їздять на повністю прямих ногах та сидять у глибоких сідлах, чого вимагає таранний бій (Рис. 1).

Ідентифікувати цих персонажів з козаками дозволяють три особи-вості зображення. Перша – їх озброєння, яке говорить про тактичну орієнтацію на «східну» воєнну культуру, Друга – одежа, що презентує європейську «хрис-

тиянську» самоідентифікацію власників. Третя – спосіб застосування озброєння: принципове пристосування східних мілітарних технологій до місцевих потреб без докладного копіювання техніки його використання.

Комплекс озброєння, центральною складовою котрого був сагайдак (гарнітур, що складався з рефлексійного луку, стріл та футляра для носіння цих предметів), який доповнювався зброєю для рукопашного зіткнення:

Ілюстрація 1. *Комбатанти польсько-литовського війська споряджені козацьки. Фрагмент пам'ятки Битва під Оршею. 1530 – 1535 рр. Олія на дошці. 162 Ч 232 см. Національний музей. Варшава.*

шаблею або рогатиною, а також, іноді, елементами захисного обладунку (*шишак, панцер*) - вперше документально зафіксований як озброєння козацьких почтів приблизно через 20 років по написанню оршанської пам'ятки. А саме: у ресстрах найманих рот 1550-х рр. - Бернарда Претвича, Станіслава Струся, та кількох інших ротмістрів, що служили на Поділлі [10; 60].

Рефлексійний лук в перших десятиріччях XVI ст. переживав своєрідний ренесанс у польсько-литовському війську, особливо на східно-му та південному театрі воєнних дій. «Добре оправлений» сагайдак виконував роль презентаційного подарунку

ще в останній третині XVI ст. [3; 89–90]. Лук був компактною і ефективною стрілецькою зброєю – на початку XVI ст. скорострільністю і швидкістю обслуговування він переважав як арбалет, так і ручну вогнепальну зброю. Недоліком рефлексійного луку було те, що він вимагав тривалої і ретельної підготовки від стрільця: людина, котра не тренувалася із луком та конем з дитячих років, не могла дати раду цій зброї. Про специфічні зміни у будові скелета у лучника, викликані такою підготовкою, свідчать викопні залишки середньовічних та ранньомодерних комбатантів. Масований обстріл з луків мав неабиякий деморалізуючий психологічний ефект, особливо у випадку, коли ціллю служили кінні формації противника. Він досягається не лише завдяки точним попаданням, але і самими звуками польоту та ударів стріл по цілі, шаленство пораниених коней додає замішання і може викликати паніку у противника ще до моменту безпосереднього рукопашного зіткнення [6; 86–88]. Кінні лучники вигравали в мобільності – пересуваючись полем битви вони могли бити в найуразливіші місця, уникаючи контрударів.

Шабля в цей час, попри поширений стереотип, була у Короні Польській та Великому князівстві Литовському екстравагантною, рідкою і через це досить недешевою зброєю [3; 81–82]. Протягом першої половини XVI ст. вона досить важко завойовувала собі місце в арсеналі комбатанта на державній службі. Шабля кін. XV – першої третини XVI ст. (між іншим, досить рідкий артефакт в Центрально-Східній Європі)—це предмет, спроектований для потужних рублячих ударів, котрі згідно з компетентною думкою європейських фехтувальних майстрів того часу, були найефективнішими в кінному бою [2; 265]. Колючі удари, попри поширене уявлення, не виключалися, але потребували техніки так званого «кривого уколу». Рука, що здійснювала удар, та робоча частина клинка рухалися дугою, яка збігалася з кривизною клинка. Це значно послаблювало проламуючу дію удару і робило його малоефективним проти пластинчатого латного обладунку. Серед кінних лучників як татарських, так і московських, з котрими найчастіше мали справу козаки «оборони поточної», латний пластинчатий обладунок не побутував – за винятком комбінованих з кольчугою типів східної провінції – (*бехтера, юшмана, зерцала*).

Ілюстрація 2. Руський муж. Древорит з *Habiti Antichi et Moderni di tutto il Mondo*. Di Cesare Vecellio. – In Venetia, M.D.X.C. Presso Damian Zenaro

Кістень у XVI ст. виглядав зброєю східного стилю. Бартош Папроцький у виданих 1584 р. «Гербах рицарства польського» згадує цю зброю в описах воєнної біографії «ланцюцького диявола» Стадніцького» «...Коли побачив татарина, котрий, взявшись до Миколая Язловецького, виявився за нього сильнішим і зброю од нього вибив, охоче скочив, Язловецькому допоміг, татарина забив, обернувшись від того одразу в бік, іншого поганина кончаром пробив. Побачили погани, що той їхніх одного за іншим на поединку вбиває, скочили до нього два мужі добрі, почали його кістеньми прикла-дати, аж йому зброя з рук випала, але був він швидко врятований угорцем одним, хоча і дуже побитий...» [5; 202].

В час, коли зброя була не лише інструментом насильства, але і засобом презентації та самоідентифікації, такий комплекс озброєння в руках християнина виглядав, певною мірою, екстравагантно. Але саме такі

військові фахівці найкраще надавалися до протидії татарським і московським сезонним виправам, котрі від початку XVI ст. загрожували господарській та економічній стабільності південним та східним регіонам

Ілюстрація 3. Атака гусарської роти на лівому фланзі. Фрагмент пам'ятки *Битва під Орішею*. 1525 – 1535 рр. Олія на дошці. 162 Ч 232 см. Національний музей, Варшава, Польща

Польської корони і Великого князівства Литовського. *Козаком* в першій третині XVI ст. був воєнний фахівець, орієнтований на «рейдову», під'їздову війну, на блискавичні диверсійні грабінницькі акції проти так званих «осередків виробництва харчу» противника. Термін позначав якщо не культурну аномалію, то,

принаймні, оригінальну тактичну концепцію – комбатанта європейського походження, котрий адаптував східну зброю та техніки її застосування. «Адже *козацтво* не було в той час синонімом класової чи національної відмінності, але позначало певний стиль збройної боротьби та спорядження. Навіть полякам що займалися козацькою професією давано прізвисько *Козак*» [9; 84]. І це дуже чітко демонструє оршанська пам'ятка. Адже її автор козакам (як і решті польсько-литовського війська) надав виразної «центральноєвропейської» зовнішності за допомогою відповідного вбрання. Тим самим протиставляючи їх як союзним татарам, так і ворожим московітам. Візуально їх одяг не різнився від гусарської, так само одягнені вищі достойники з оточення гетьмана та його ескорт. Не варто в цьому випадку перейматися виключно верхнім одягом – так званими стеганими *кафтанами* з вертикальними комірами, *доломанами*, та *жупанами* – оскільки ці предмети, хоча, ніби, і мали «східний» родовід, але на початок XVI ст., виконуючи функцію бойового костюму, мали у Центрально-Східній Європі якнайширше побутування. Як приклад, варто нагадати, що парчеве вбрання самого князя Острозького майже ідентичне «угорському костюму», в котрому зображений кардинал Іпполіто Медічі на портреті авторства Тіціана 1533 р. Предметами християнської, європейської ідентифікації у випадку оршанських козаків послужили головні убори, і що найголовніше, характерні чоботи з вкороченими халявами та довгими острогами. Східна манера верхової їзди не передбачала застосування острог саме через зігнуті в колінах ноги, їх функцію виконувала нагайка.

Козаками на степовому кордоні могли бути представники різних суспільних станів, народів та конфесій – козакувала польська, руська, та литовська шляхта, козакували міщани прикордонних містечок, козакували татари та іноземні найманці. Але природно, що найкраще до такої мілітарної діяльності підходили саме мешканці східних та південних

Ілюстрація 4. Атака гусарської роти на правому фланзі. Фрагмент пам'ятки *Битва під Оршею*. 1525 – 1535 рр. Олія на дошці. 162 Ч 232 см. Національний музей, Варшава, Польща

кордонів Польсько-Литовської держави. Так, до прикладу, одне з перших документальних повідомлень, котре оперує терміном *козак* від 1511–1512 років з *Regestrum sexigentorum equorum* перелічує почет певного Яна Клушенського Козака у складі Федора, Федора-дяка, та Федора-Подольянина [9; 86]. Всі троє носять руське ім'я, один із них згаданий в документі за місцем походження. Можливо, саме тому зображення узагальненого образу *руського мужа* в схожому до оршанських козаків вигляді в 1589 р. увійшло до одного з перших у своєму жанрі каталогів «Давньої і сучасної одежі з усього світу» венеціанця Чезаре Вечелло. Підпис до зображення був такий: «Русь має кордони з московитами, лівонцями та литовцями. Провінції ці між собою часто воюють... Руські мужі носять високі шапки, з прикрасою зверху, Їх довга [верхня] одежа має застібки на грудях аж до пояса, піврукави і дуже високий комір. В бою вони здебільшого користуються луком та шаблею» 353-354 (див. ілюстрацію №2) [4; 353].

Козаки на оршанській пам'ятці зображені без металевого захисного обладунку. Нехтування ним у рукопашних зіткненнях було типовим для ренесансової Європи явищем, котре широко дискутувалося в той час. Справа була не лише у певній військовій моді XVI ст., або у витісненні захисного обладунку вогнепальною зброєю, але і в кризі рицарської свідомості як такої, коли персональним кондиціям шляхетно народженого і добре підготовленого фахівця було все важче проявитися на війні. З цієї причини як окремі індивідууми, так і цілі військові колективи наважувалися на епатажні демонстрації презирства і до смерті, і до новомодних технічних

винаходів. «Прагнення позначити свою готовність перемогти або померти ... стало основною причиною відмови від захисного обладунку»[14; 162]. Пієтро Монте близько 1509 р. критикує новомодну манеру виходити на поєдинки в цивільних костюмах, називаючи такий звичай сміхотворним [2; 211] Через півстоліття з ним погодився Джироламо Муціо, зауваживши, що людина, котра йде на війну, тим більше заслуговує на повагу, чим краще вона подбала про власну безпеку, спорядившись у надійний обладунок [14; 162]. П'єр де Брантом (1540–1614) найточніше сформулював опозиційну думку: «Більшої поваги заслуговують ті, кому за захист в бою править лише хоробрість і хто не обтяжує себе купою обладунків» [14; 162]. Таким чином відсутність на «оршанських козаках» захисного обладунку, котра не підтверджується пізнішими військово-фіскальними документами, дотичними до козаччини, може бути мистецьким засобом художника, за допомогою котрого той задемонстрував моральні переваги вояків князя Острозького. Чи не з тієї самої причини сам князь тричі зображений на пам'ятці без захисного обладунку у цивільному одязі? У зв'язку з цим варто згадати повідомлення Мацея Стрийковського, цікаве своїми акцентами. Йдеться не стільки про вояків, хоробрість котрих не завжди можна відрізнити від шаленства, скільки про фахівців, відчайдушність котрих як раз впливає з наявності своєрідної професійної етики, якій повністю відповідають епатажні вчинки на зразок нехтування захисним обладунком. Під час польсько-молдавської війни 1506 р. «...два молодці уродиві Щенсний та Юрко Струсі відділившись від війська йшли в козацтво на волохи в 50 коней, де їм трапилися чисельніші від них волохи, вони ж маючи можливість втекти, стали з ними до бою, і були через їх багаточисельність переможені; Щенсного вбито, а Юрко міг відїхати але не хотів, мовлячи: «Не дай того Бог аби і я коло свого рідного брата горла не дав». Бився з ними довго допоки його не піймали і не стяли» [9; 84].

Анонімний автор був настільки люб'язним до дослідників козацької старовини, що взяв на себе труд зобразити козаків в ділі. Поміщені в середині атакуючих гусарських рот, прикриті з тилу шеренгою гусарів, вони на скаку стріляють із луків. Один з козаків, одягнений докладно за описом Чезаре Вечелліо, підтримуючи репутацію відчайдуха, атакує із шаблею в руці попереду строю. На правому фланзі польсько-литовського війська так само попереду роти зображений ще один комбатант у подібній акції, щоправда, у дещо відмінному костюмі, його можна прийняти за командуючого. Але останній зображений поряд, його статус позначає пернач у руці. Адаптуючи до тактичних потреб східну зброю козаки, проте, ігнорують традиційну азійську тактику дистанційного бою, натомість беруть участь у фронтальній атаці гусарських рот, підтримуючи їх пострілами, а при потребі вступаючи у рукопашне зіткнення. Тоді як татарська хоругва зображена поряд у традиційному для себе тактичному ключі одночасного наступу-відступу. Привертає увагу на загал поважний вік індивідуально прописаних персонажів. Невідомий майстер, ніби,

свідомо цим підкреслює, що екстравагантна зброя та ризикована тактика— це не юнацький епатаж, а свідомо обрана поважними мужами тактична концепція. І написані з неабиякою експресією тіла убитих ворогів під копитами коней служать підтвердженням її ефективності (Рис. 3-4).

Уже в цей час нова «військова спеціальність» містила в собі той тактичний і ідеологічний заряд, котрий згодом дозволив козацтву, спільноті «уродивих молодців» розвинутися у потужний культурний феномен. Тяглість цієї традиції *козакування* прослідкував Джон Кіган, описавши її в термінах воєнної антропології. На його авторитетну думку, козацтво – це специфічна воєнна культура, котра не лише проіснувала на європейсько-азійському степовому кордоні від пізнього Середньовіччя до поч. XX ст., але, використовуючи архаїчні традиції збройного насильства, зуміла ефективно вписатися у «воєнну машину» модерної держави [13; 7–10]. Оршанська пам'ятка є чи не першим візуальним джерелом, котре демонструє її потенціал іконографічними засобами.

Джерела та література

1. A. D., M. M. [Andrzej Dzikciokowski, Maciej Monkiewicz], Die Schlacht bei Orsza // Thesauri Poloniae Schatzkammer Polen. Zur Ceschichte der polnischen Sammlungen – Skira, 2003. – S. 134-139.
2. Anglo, Sydney, Martial Arts of Renaissance Europe – New Haven-London: Yale University Press, 2000. – 384 p.
3. Boidyrew, Alexander, Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku – Warszawa : Neriton, 2005. – 416 s.
4. Habiti Antichi et Moderni di tutto il Mondo. Di Cezare Vecellio. – In Venetia, M.D.X.C. Presso Damian Zenaro.
5. Herby Rycerstwa Polskiego prez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 – [wyd. K. J. Turowskiego]. – Krakyw : Nakiadem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. – 964 [CLXII] s.
6. Keegan, John, The Face of Battle : A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme – London : Penguin Books, 1976. – 372 p.
7. Keegan, John, A History of Warfare – London: Pimlico, 2004. – 432 p.
8. Kronika Polska, Litewska, Ęmydzka, i Wszistkiej Rusi Macieja Strykowskiego. Tom II – Warszawa: Nakiad Gustawa Leona Głьcksberga. – 1846. – 572 s.
9. Plewczyski, Marek, W siuǒbie polskiego kryla. Z zagadniec struktury narodowoǒciowej Armii Koronnej w latach 1500-1574 – Siedlce: WSRP, 1995. – 324 s.
10. Plewczyski, Marek, Wojny i wojskowoǒj polska w XVI wieku. Tom I/ Lata 1500-1548 – Zabrze: Inforteditons, 2011. – 460 s.
11. Ęygulski jun., Zdisiaw, Bitwa pod Orsza – struktura obrazu // Zygulski jun. Z. Swiatia Stambuui. – Warszawa : DIG, 1999. – S. 253-290.
12. Галенко Олександр. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні XVI – XVII ст. // Наукові записки. Том 3. Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К., 1998. – С. 49-66.
13. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006 - 2007.—Том 1. – 2006. – 800 с.; Том 2. – 2007. – 724 с.
14. Новоселов, Василий Рудольфович, Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия – СПб.: Атлант, 2005. – 288 с.